

ACTA

„Jog és irodalom” szimpózium

ELŐSZÓ

A „Jog és irodalom” szimpózium előadásaihoz

H. SZILÁGYI ISTVÁN
egyetemi docens

A „jog és irodalom” az Egyesült Államokban az 1960-as évektől formálódó jogelméleti irányzat, amit sokan – kritikai szemléletét és gyakorlati céljait tekintve – a jogi realizmus örököségét folytató *Critical Legal Studies* mozgalom egyik ágának tartanak. Bár az irányzat pontos „születési dátumát” egyesek James Boyd White *Legal Imagination* című művének 1973-as megjelenéséhez kapcsolják, az egyetemi és az akadémiai szférában valóban jelentőssé csak az 1980-as években vált. Egy Elizabeth Viller Gemette által végzett 1987-es felmérés szerint a megkérdezett 175, az American Bar Association által akkreditált jogi fakultás közül 135-ön tartottak ilyen témájú kurzust. A „jog és irodalom” európai recepciója is a 80-as évek végén kezdődött előbb az angoloknál, majd az elmúlt másfél évtizedben szerte Nyugat-Európában. Ennyi lehetne a „jog és irodalom” lexikonszavában az irányzat négy mondatba sűrített története, amit könnyen rekonstruálhatunk és kiegészíthetünk Varga Csaba *Jogbölcsélet? Irodalom?* című tanulmányának lábjegyzeteiben szereplő bőséges bibliográfiai adatból is.

Ez azonban csupán az „egyik történet”, mert létezik egy másik verzió is, amelyet – elsősorban Robert A. Ferguson úttörő kutatásai nyomán – Nagy Tamás mutat be *Jog és irodalom: kezdetek és eszmények* című előadásában. E „másik történet” szerint a jog és irodalom „együttállása” sokkal régebbi keletű az amerikai eszmetörténetben, valójában a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század közepéig uralkodó csilargzata volt mind a jogi, mind az irodalmi életnek, aminek aztán a jog világában az 1870-es években – Christopher Columbus Langdell munkássága nyomán – a jogi oktatás reformja, illetve a modern „pozitív” jogtudomány megalapozása vetett véget. Ebben a történetben tehát a „jog és irodalom” a múlt század végén nem „született”, hanem „újjaszületett”, vagy méginkább: „visszatért”. A „visszatérés” talán még jobban is illeszkedik az amerikai jogtudomány történetében feltételezett „ingamozgás” széles körben elfogadott elbeszélő keretéhez, amiben a langdelli „pozitív”, formalista jogtudományra adott reakcióként alakul ki az anti-formalista realizmus, amit aztán

felvált a processzuális jogelmélet képében jelentkező formalizmus, hogy az 1960-as évek végétől ismét átadja helyét a formális elemzéseket háttérbe szorító kritikai jogi kutatásoknak. (Amelyen – főként Richard Posner elképzelései szerint – az ezredforduló táján felülkerekedik a „jog gazdasági elemzésének” „feszesebb”, „tudományosabb” irányzata, és így tovább és így tovább...)

Miként a „jog és irodalom” története is többféleképpen mesélhető, ugyanígy az irányzat képviselőinek tekintett szerzők művei által átfogott gazdag tematika is sokféleképpen csoportosítható. A legegyszerűbb – s talán leggyakrabban alkalmazott – séma szerint a kutatási területen két jellegzetes megközelítés különíthető el: az egyik, amely azt vizsgálja, hogy a jog hogyan jelenik meg az irodalmi művekben (*law in literature*), míg a másik a jogot magát tekinti egy sajátos irodalmi műfajnak (*law as literature*).

A „jog az irodalomban” megközelítés egyik fő problémája a jog és igazságosság – vagy a hagyományos felfogásban: pozitív jog és természetjog – viszonyának elemzése, amely szorosan kapcsolódik a jog kritikájához. E körben nem csupán az antik, a klasszikus és a modern drámai irodalom – Szophoklésztől kezdve Shakespeare-en keresztül Bernard Shaw-ig és Brechtig – kanonizált művei kínálóznak „nyersanyagként”, hanem az elidegenedés jellegzetesen modern jelenségének feltárásához a XIX–XX. századi regény jogi tárgyú, vagy a joghoz kapcsolódó darabjai, különösen például Flaubert, Dosztojevszkij, Kafka, Camus vagy Melville írásai. Természetesen ez az elméleti törekvés kapcsolódik legszorosabban a „kritikai jogi kutatások” irányzatához, és egyes szerzők ezt a „jog és irodalom” terepén belül önálló megközelítésnek tartják, melyet „humanista” irányként aposztrofálnak.

A szimpózium szerzői közül ide kapcsolható Simon Attila *Antigoné és Kreón törvénye* című írása, melyben a (poszt-)modern irodalomtudomány kifinomult hermeneutikai módszereinek segítségével elmezi újra Szophoklész művét, amely már Hegel óta mint a pozitív jog (emberi törvény) és a természetjog (isteni törvény) ütközésének példája szerepel a modern jogfilozófia történetében. A tanulmányból azonban sokkal árnyaltabb képet nyerhetünk nem csupán az antik politikai és jogi gondolkodásról, hanem az erőszak és a hatalom alkalmazásának kényszeréből, és annak ugyanakkor mindig beláthatatlan – gyakran tragikus – következményeiből fakadó bizonytalanság felismerésének fényében a közösségi élet örök konfliktusosságáról, ezáltal pedig Antigoné és Kreón alakjáról.

A jognak az irodalmi művekben megjelenő képe – miképp részben Simon Attila tanulmányában is – jogtörténeti, illetve eszmetörténeti forrásként is használható. Ebből a megfontolásból kiindulva vállalkozott Fekete Balázs Thomas Mann művének elemzésére *A századforduló szellemi körképe a Varázshegyéről* című esszéjében. A szerző tanulmányában felszínre hozza azokat az ellentmondásokat, melyeket Thomas Mann a modern gondolkodásban a tradicionális, középkori és a felvilágosodás szellemi öröksége közötti feszültségben érzékelt, s melyeket a Naphta és Settembrini között zajló szellemi párbajban dramatizált. Mint arra Fekete Balázs rámutat, a modern gondolkodás e belső ellentmondásainak felismerése nem csupán a XX. századi politikai és jogfilozófiai gondolkodás szerteágazó törekvéseinek és kapcsolatainak jobb megértéséhez, hanem napjaink történeti kihívásaival való szembenézéshez is szükségesek. Másfelől a szerző nyilvánvalóan osztja a „jog és irodalom” képviselői körében

széles körben elfogadott nézetet, miszerint az irodalmi művek „átélhetőbb”, „emésztetőbb” formában képesek bemutatni egy adott kor szellemi éghajlatát, mint a száraz tudományos értekezések. Az irodalom mint „higított filozófia” oktatási értéke persze aligha vitatható az olyan átfogó műveltséggel és tájékozottsággal rendelkező írók művei esetében, mint éppen Thomas Mann.

Az irodalmi művek ilyesfajta alkalmazása azonban még érdekesebbé és szórakoztatóbbá válik, mikor az író maga is tudós történész, filozófus, mint például Umberto Eco, aki magát egy ízben „hibernált középkorásznak” titulálta. A bizonyos fókig hasonló kvalitásokkal jellemezhető Tattay Szilárd Eco népszerű regényét, *A rózsza nevé*t fogja vallatóra – mintegy nyomozást indítva a regénybeli nyomozó kiléte után –, hogy vajon a főszereplő, Vilmos testvér, alakja mögött mennyire ismerhető fel William Ockham történeti személye és filozófiája.

A jognak az irodalomban megjelenő képe azonban nem csupán eszmetörténeti, hanem közvetlenül jogtörténeti, illetve – különösen a modern regényirodalom művei – jogszociológiai kutatások számára is értékes forrásul szolgálhatnak. Ez utóbbi diszciplínában – Ehrlich „élő jog” koncepciójára támaszkodva – már az 1970-es években Jean Carbonnier felhívta a figyelmet a dokumentumelemzés ilyen irányú kiterjesztésének lehetőségére. Az irodalmi művekből tájékozódhatunk arról is, hogy az adott kor társadalma hogyan vélekedik a jogról, illetve a jogászokról, sőt bizonyos esetekben teljesebb képet kaphatunk a jogi eljárás szereplőinek lelki motívumairól, erkölcsi nézeteiről, előítéleteiről is. Ezek a megfontolások vonzzák a jog lélektani, illetve társadalom-lélektani összefüggéseivel foglalkozó szerzőket – főként a büntetőjog és a kriminológia művelőit – e kutatási területre. Sőt, az antik irodalom tanulmányozása a „proto-jogi” társadalmi intézmények, például a vérbosszú rendszerének jogantropológiai tanulmányozása szempontjából is használható – bár a bosszú témája jószerint „örökzöldnek” tekinthető az irodalom történetében, így a jogi kultúrák összehasonlító kutatása szempontjából sem érdektelen, mint arra Varga Csaba is utal előadásában.

A „humanista” megközelítés és a jogszociológia érdeklődésének metszetében helyezkedik el az ún. „narratív jogtudomány” egyik irányzata, a „kisebbségi tudatosság” körébe tartozó törekvések. Az ide sorolható szerzők erőfeszítései elsősorban arra irányulnak, hogy a jog által „meg nem hallgatott” kisebbségi csoportok – nők, faji, etnikai, nemzetiségi, osztályhelyzetük vagy szexuális beállítottságuk miatt marginalizált társadalmi csoportok – számára „adjanak hangot”, azáltal, hogy a jogról szóló beszédbbe az illető kisebbség élményeit, a jog által el nem ismert, megtagadott identitását kifejező – természetesen főként női, illetve az adott kisebbséghez tartozó szerzők által írt – irodalmi műveket igyekeznek bevonni. E kísérletek során azonban gyakran nem csak kanonizált irodalmi alkotások, hanem még az ilyen értékelést ki nem vívott művek, sőt, olyan elbeszélések, hétköznapi történetek – például a feminista jogelméletben a nemi erőszak áldozatául esett fiatal nők elbeszélései, versei – is tárgyalásra kerülnek, melyek irodalmi értékei vitathatók. E próbálkozások viszont gyakran váltanak ki ingerült bírálatokat és parázs vitákat a „jog és irodalom” művelőinek berkein belül és kívülről is, akik egyébként tiszteletben tartják az ilyen törekvések mögött álló humanista, emancipációs szándékot.

A „narrativisták” másik csoportja tulajdonképpen már az általunk alapulvett séma másik osztályába, a *law as literature* tartományába sorolhatók, hiszen érdeklődésük

középpontjában egy elvontabb elméleti szinten az a kérdés áll, hogy a jog világában milyen jelentőséggel bírnak a narratívák általában. Éppen ezért figyelmüket nem annyira a különböző irodalmi művek elemzése, mint inkább az irodalomtudomány eredményeinek a jogelmélet szempontjából vett hasznosítási lehetőségei kötik le.

A „jog mint irodalom” felfogásához csatlakozó szerzők tehát elsősorban a jog és az irodalom közös vonásait kutatják, melyek lehetővé teszik egy interdiszciplináris diszkurzív mező kialakítását. Túl azon az általános összefüggésen, hogy mind a jog, mind az irodalom az emberi teremtőerő megnyilvánulásai, kézenfekvően adódik, hogy mindkettő a nyelv eszközeivel él, s mindkettő alapvető kérdése a jelentés, az értelmezés problémája.

A jog és az irodalom közös mozzanatai iránti érdeklődés indította Hörcher Ferencet is arra, hogy *A költői igazságszolgáltatásról* című tanulmányában megvizsgálja az igazságosságérzet jelenségét. A szerző elemzésében rávilágít arra, hogy irodalomban általában, s különösen a mese műfajában lényeges szerepet játszik a költői igazságszolgáltatás, ami viszont nélkülözhetetlen a jog *sine qua non*-ját jelentő igazságosságérzet lelki képességének kialakulásához.

Visszatérve az értelmezés kérdésére: a jogászok és az irodalmárok számára ugyanolyan természetű nehézséget okoz a jelentés meghatározása. Vagyis, hogy a jogalkotó/szerző – jogszabály/szöveg – jogalkalmazó/olvasó háromszögében hol lokalizálják a jelentés determináló tényezőjét. E témában az utóbbi két évtizedben sorra véleményyt nyilvánított nem csupán a „jog és irodalom” terén számon tartott szinte valamennyi szerző, hanem a kortárs *mainstream* angol-amerikai jogelmélet jelentősebb képviselői is, mint például Ronald Dworkin, Stanley Fish, Owen Fiss vagy éppen Richard Posner. Az értelmezés problémájára koncentrálnak megközelítve a „jog és irodalom” terén szintén önálló – „hermeneutikai” – irányzatnak tekinthető.

A „jog mint irodalom” tartományában külön figyelmet érdemelnek azok a törekvések, amelyek a jognak valamilyen konkrét irodalmi műfajhoz való hasonlóságát emelik ki: például a retorika, a műfordítás vagy éppen a dráma műfaji sajátosságait szem előtt tartva elemzik a különböző jogi jelenségeket. Ez utóbbi témában végzett úttörő kutatásokat a magyar jogelméletben Horváth Barna, aki a *Géniusz pere: Socrates – Johanna* című művében a per és a dráma szerkezeti analógiájából kiindulva mutatta be a jogi értékek változásának ellentmondásos történeti folyamatát. A jelen szerző itt közreadott tanulmányában Horváth kísérletének értékeléséhez kíván hozzájárulni, reflektálva egyúttal Cs. Kiss Lajosnak az e tárgyban korábban megjelent értekezésében felvetett szempontokra is.

A „jog és irodalom” fenti tematikus áttekintéséhez érdemes még néhány megjegyzést fűznünk: először is, hogy a megjelölt tematikus egységek, irányzatok között valójában nincs éles határ. Az egyes szerzők érdeklődése, elméleti pozíciója maga is változik idővel, másrészt a különböző részproblémák szorosan összekapcsolódnak. Hiszen a jog „tartalmi” igazságosságának kérdése például aligha választható el a jog „formájának” kérdésétől. Másrészt nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy e vázlat korántsem tér ki a „jog és irodalom” terén felbukkanó összes témára: nem említettük például a gyermekeknek szóló irodalom elemzését a jog szocializációjának vizsgálata körében; vagy nem szóltunk a jog és az irodalomnak a poszt-koloniális helyzetben megjelenő sajátos kapcsolatáról; vagy azokról a vitákról, melyek az irodalom-

nak a jogi oktatásba való bevonásának gyakorlati kérdéseiről folynak; vagy éppen arról a témáról, amit a szkeptikusok a jog és az irodalom kapcsolatának egyetlen gyakorlati szempontból jelentős esetének tartanak. Nevezetesen, mikor az irodalmi műalkotások szerzői a bíróság elé kerülnek a közerkölcs védelmében alkalmazott cenzúra, vagy a privát szféra védelmének olyan eseteinél, melyekben az irodalmi művek valakinek a jó hírnevét sért(het)ik (rágalmazás, becsületsértés).

Éppen ezt a kérdést boncolgatja Sólyom Péter *A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek* című tanulmányában, amelyben többek között a Gustave Flaubert, József Attila, Radnóti Miklós és Klaus Mann ellen indított perek anyagának elemzéséből jut arra a következtetésre, hogy az irodalmi alkotások esetében a művészi szabadság védelme talán hatékonyabban lenne megoldható a vélemény szabadság, mint a művészet szabadságának alkotmányos alapelveire való hivatkozással.

Végezetül nem szabad megfeledkeznünk azokról a véleményekről sem, melyek alapvető kételyeket fogalmaznak meg a „jog és irodalom” hívei által kitűzött gyakorlati célok és elméleti módszerekkel szemben. Ebben a körben elsőként mindenképpen Richard Posner munkásságát kell megemlítenünk, aki az 1988-ban megjelent *Law and Literature: A Misunderstood Relation* című kötetében foglalta össze ellenvetéseit, miszerint: az irodalmi művek egyrészt sohasem a jogról, hanem mindig az „örök emberi kérdésekről” szólnak, ezért semmi lényegeset nem is tudhatunk meg belőlük a jogra vonatkozóan. Másrészt az irodalom célja valójában nem is – a társadalomra vagy a jogra vonatkozó – „ismeretek közlése”, hanem esztétikai élmények kiváltása. Harmadrészt az irodalmi művek értelmezésében egyáltalán nem számít a szerző szándéka, míg a jog esetében a jogalkotó szándékának vizsgálata a jog értelmezésének egyik fontos módszere.

Posner könyve nagy port vert a „jog és irodalom” hívei körében, s a Posner-vita bizonyosan önálló fejezetet érdemel az irányzat történetében. A magyar irodalomban a polémia bizonyos aspektusait már Nagy Tamás bemutatta a *Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban* című esszéjében, ezért itt csupán néhány megjegyzésre szorítkozom. Először is látni kell, hogy Posner korántsem „magányos harcos”. Épp ellenkezőleg: valójában azok a jogtudósok és jogászok vannak többségben, akik vagy tényleg nem olvasnak irodalmat – csak jogszabályokat, kommentárokat és szakcikkeket –, vagy éppen azért olvasnak, hogy kikapcsolódjanak. Az ő véleményük az irodalom hasznalatosságára vonatkozóan azonban általában látens marad, mivel magát a kérdést is értelmetlennek érzik. Ezért tulajdonképpen a „jog és irodalom” művelői hátlásak lehetnek Posnernek, hogy ezt az álláspontot egyáltalán megfogalmazta, s így megvitathatóvá tette. Másrészt Posner azáltal, hogy a saját jogról szóló gazdasági elemzését megpróbálta irodalmi művek elemzésén keresztül „tesztelni”, akarva-akaratlanul elismerte a „jog és irodalom” megközelítésének vonzerejét. Végül pedig azt is el kell ismerni, hogy egyes konkrét irodalmi művek „jog és irodalom” keretében született interpretációival szemben Posner meglehetősen tárgyilagos bírálatokat fogalmazott meg. Mindezek talán érthetővé teszik azt az ellentmondásos hatást, amit a mű kiváltott: érdekes módon ugyanis a könyv hamarosan a „jog és irodalom” kurzusok egyik leggyakrabban használt „irodalmává” vált.

A Posneréhez hasonlóan ambivalens álláspontot fogalmaz meg Varga Csaba is fent említett tanulmányában, mert miközben általánosságban akceptálja a jog és az

irodalom összekapcsolásában rejlő bölcséleti lehetőségeket, sőt, hangsúlyozza, hogy e törekvés korántsem „amerikai találmány”, amennyiben az európai nemzeti jogelméletekben – a magyarban is – ennek már korábban gazdag irodalma létezett, ugyanakkor azonban élesen bírálja a narratív jogtudomány céljait és módszereit. Teszi ezt úgy – mint azt Nagy Tamás egy nemrégiben született írásában találóan megjegyzi –, hogy véleményét három történet elbeszélésébe ágyazza.

Szintén bizonyos fokig ellentmondásos Cs. Kiss Lajos véleménye, aki a *Megjegyzések a jog és művészet viszonyához* című előadásában elsősorban a német társadalomelméleti hagyományra támaszkodva hívja fel a figyelmet a jog és irodalom összekapcsolására irányuló törekvések korlátaira. A társadalmi rendszer funkcionális differenciálódásában ugyanis eltérő szerep jut a jog és az irodalom számára. Míg az előbbi szabályoz, az utóbbi ábrázol. A két alrendszer sajátos kódok alapján működő kommunikatív szisztéma – Wittgenstein szavaival élve: két eltérő nyelvjáték –, melyek között közvetlen átjárás nem lehetséges. Az eszmefuttatás lezárásában azonban a szerző mégsem tartja kizártnak egy közös diszkurzív tér kialakításának lehetőségét.

A „jog és irodalommal” szembeni – adott esetben radikális – kételyek, ellenvetések megfogalmazása persze természetes részét képezik e jogelméleti irányzat kibontakozásának, és hazai recepciójának. Ennek a folyamatnak az elősegítését tűzte célul a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán 2006 május 12-én „Jog és irodalom” címmel e tárgyban a magyar jogelméletben elsőként rendezett szimpózium, amelyen elhangzott előadások átdolgozott változatát találja az Olvasó a következő oldalakon.

A szerkesztő ezúton is szeretne köszönetet mondani mindenekelőtt a közreműködő előadóknak, valamint a Kar vezetése részéről Bándi Gyula dékánnak, aki nagyvonalúan biztosította a szimpózium lebonyolításának feltételeit; El Beheiri Nadjának, a szimpózium megnyitása alkalmából mondott üdvözlő szavaiért; Péteri Zoltánnak és Szabadfalvi Józsefnek, akik vállalták a tudományos eszmecsere levezetését; végül, de nem utolsósorban, Fekete Balázsnak a szimpózium megrendezéséhez és Koltay Andrásnak a tanulmányok megjelentetéséhez nyújtott segítségéért.